

Az „átmenetiség” jelentősége – közelítések egy elmosódott fogalomhoz¹

A különböző történelmi korszakokat, korszakhatárokat, a két korszakot összekötő/ elválasztó köztes állapotokat értelmezve gyakran feltűnik az „átmenetiség” fogalma, illetőleg furcsa tudományos intézményesülése, az ún. „tranzitológia”. Ez a fogalom – amely első közelítésben két állapotot feltételez, s egy közöttük fennálló, jellegzetes helyzetet próbál megragadni – sok tekintetben hasonlít a kortárs társadalom- és kultúrakutatás más, a későmodern társadalmak jellegzetes kulturális helyzeteit értelmező koncepcióihoz. Így a „hibriditás”, a „kreolizáció”, vagy a „diaszpóra” elképzelésszereihez kapcsolódóan egy olyan elméleti keretet kínál, amely a lehatárolt, rögzített társadalomtörténeti állapotok helyett mozgásban levő kultúrákat, kulturális helyzeteket mutat be, s a kulturális keveredésekre, átalakulásokra helyezi a hangsúlyt.²

Egyszerre idézi fel a térbeliség koordináta-rendszerét, hiszen az egyik leggyakrabban használt mozgást jelentő ige segítségével egy állapot-változtatást ír le, de ugyanakkor egy, az időbeliség dimenziója mentén kikristályosodó fogalom-családhoz („időleges”, „tranzitorikus”, „temporális”) is kapcsolódik, amely valamifajta rövid ideig tartó, ideiglenes kulturális/társadalmi állapotra reflektál.

Több, egymástól meglehetősen távoli tudományterületen felbukkan ez a fogalom – egyszerre van jelen a társadalomelmélet absztrakt, sokszor inkább intuitíve megragadott, semmint empirikusan alátámasztott szövegeiben (példaként Walter Benjamin, Franz Rosenzweig vagy Gershom Sholem történelemfilozófiai írásait lehet megnevezni), illetőleg az empirikus társadalom-kutatás sokkal aprólékosabb, sokszor kvantitatív vizsgálatokon nyugvó felméréseiben.

Az „átmenetiségről” való gondolkodás azért is érdekes, mert egyszerre inspirál művészeti aktivitásokat, társadalom-filozófiai traktásokat, survey-típusú, nagy, összehasonlító jellegű empirikus kutatásokat. Ez a számos szabad intellektuális vegyértéket felmutató koncepció ellentétben áll más

1 A szöveg első változata Szolnoki József: *Homeopatikus valóság. Összennemzeti Rorschach-teszt, avagy privát adalékok Kompország irányváltásainak emlékeztetőéhez* című kiállításának katalógusába készült. (Budapest, Ernst Múzeum, 2011. szeptember 15 – 2011. november 20)

2 James Clifford elméletét érdemes itt felidézni, amely szerint az új antropológiát éppen az jellemzi, hogy nem a konkrét lokalitás „gyökereire” (roots) összpontosít, hanem figyelembe veszi a kultúrák által bejárt „utakat” (routes). (Clifford 1997).

társadalomtudományos fogalmakkal, amelyek nem mozgatták meg különösebben sem a filozófiai, sem a művészeti képzelőerőt.

*

Némileg közelítve az átmenetiségről való gondolkodás alapszerkezetéhez, jól kitapintható a fogalom-használat három szintje – még akkor is, ha ezek sokszor szétválaszthatatlanul összekapcsolódnak egymással. Így a nyugati típusú társadalomfejlődés egészét értékelő társadalomfilozófiai megközelítésekben gyakran kerül elő az átmenetiség (mint a modernség végének, a posztmodern/későmodern társadalmak létrejöttének) problémája. Elég utalni Francis Fukuyama-ra (Fukuyama 1992), aki számára – miután a modernitás végét egyúttal a történelem végeként értelmezi –, az „átmenet” egyfajta végállapot, a világ ahistorikus homogenizálódását jelöli. Egy másik jellegzetes megközelítést képvisel Samuel Huntington (Huntington 1998), aki a modernség végét összekapcsolja az antimodern, fundamentalista mozgalmak reneszánszával, – ebben az esetben az „átmenet” visszanyúlást jelent más (gyakran a premodern múltban gyökerező) kulturális rendszerekhez. Vagy említhetjük az antropológus Shmuel N. Eisenstadt nevével jellemezhető „multiple modernities” megközelítést, mely szerint „a jelenlegi világ, vagyis a modernitás történetét úgy érthetjük meg a legjobban, ha változó és egymással is vitatkozó vagy konfliktusban álló modernitások folyamatos fejlődésének, formálódásának, megalapozásának és újraalapozásának történeteként fogjuk fel” (Niedermüller – Horváth – Oblath – Zombory 2008, 183) – azaz itt maga az átmenet válik „normál állapottá.

Egy teljesen másfajta, sokkal empíria-közeli nézőpont jellemzi azokat az antropológiai és főképp politológia irányzatokat, amelyek érdeklődése az egyes, periferikus helyzetben levő társadalmak – különösen a kelet-közép-európai „rendszerátváltó” társadalmak – speciális politikai/társadalmi átmeneteire irányul (az itt leggyakrabban használt fogalmak az „átmenet”, „felzárkózás/utolérés”). Érdeemes felidézni az antropológus Katherine Verdery elképzelését, miszerint ha a létező szocializmus egyet jelentett a szovjet imperializmussal, a rendszerátváltás pedig a neoliberális kapitalizmus modernizációs kísérletével, akkor az átmenet összevethető azokkal a társadalmi-kulturális folyamatokkal, amelyek a gyarmati rendszer összeomlása után a félperiféria országokban végbementek (Hann 2002).

Főleg a nyolcvanas évek szimbolikus antropológiája mutatott élelkebb érdeklődést az egyes társadalmakon belül „átmenetként” megragadott, főként státuszváltásokkal (emelkedésekkel/süllyedésekkel összefüggő) jelenségek (átmeneti terek, átmeneti rítusok, a „communitas” állapotai) iránt. Victor Turner sokféleképpen felhasználható elmélete a liminális periódusokról jól példázza azokat a törekvéseket, amelyek a társadalmi struktúra érvényességét

hatályon kívül helyező időszakok megközelítésével, értelmezésével foglalkoznak (Turner 1997, 2002).

Az átmenetiség megközelítésének e három lehetséges módja természetesen nehezen választható el egymástól, hiszen sokszor az egyes társadalmon belül található átmeneti terek szolgálnak példaként, szemléltető anyagként az európai ársadalomfejlődés átalakulásának leírásához, míg a társadalomelméleti megállapításokat sok esetben – értelemszerűen – egyes társadalmak jellegzetes, „átmenetiként” jellemzett helyzeteinek, szituációinak értelmezései támasztják alá.

*

Az átmenetiség alakzatainak leírásához jól használható keretet kínál Francois Hartog, neves francia történész *A történetiségrendjei. Prezentizmus és időtapasztalat* című, eredetileg 2003-ban megjelent könyve (Hartog 2006). Az amúgy klasszika-filológus Hartog érdeklődésének középpontjában az idők válságát (vagy kevésbé drámaian: változását) megjelenítő átmeneti időszakok állnak. Ezeket olyan, jellegzetes köztes időszakoknak tekinti, ahol a társadalomban megszokott, bevett időbeli rend már nem működik, s a horizonton feltűnik egy másik, új dimenziók mentén szerveződő idő-tapasztalat.

Hartog a klasszikus durkheimiánus tudásszociológiai hagyományhoz kapcsolódik akkor, amikor azt állítja, hogy minden kultúrában léteznek olyan konceptuális hálók – ezeket nevezi „idő-rend”-nek –, amelyek definiálják az idő valamifajta egymásutániságát, s egyúttal kényszert is gyakorolnak a társadalom tagjaira³. Ezek az időrendek olyan kulturális mintákként képzelhetők el, amelyek meghatározzák valamely közösség mindennapi életének idő-felhasználást, befolyásolják azt, ahogyan egy közösség kezeli a múltját/jövőjét. Ugyanakkor ezek az időrendek teoretikusan is fontos szerepet játszanak: a történelem értelmezését segítő és irányító kulturális kódok formájában létrehozzák a történelemtől, a múlt korszakairól, a jelen állapotairól, a jövő lehetséges útjairól rendelkezésre álló képet.

Hartog szerint az időrendek egy adott kultúra összefüggésrendszerén belül nagyon különböző tapasztalat-területeken jelennek meg. Legalapvetőbbnek a kognitív jelentőségüket tartja: egy adott társadalomban érvényes időrend szervezi az észlelést és a tapasztalatot, irányítja a gondolkodást és a cselekvést; rögzíti,

3 Hartog előtt sokan és sokféleképpen próbálták ezeket a különböző időbeli rendeket megragadni. Történészek, – mint elsősorban az Annales képviselői (Fernand Braudel) – foglalkoztak a történeti idő sokféleségével, a különböző ciklusok magyarázatával. Az antropológián belül elsősorban Levi Strausst kell megemlíteni, akinek híres és sokat hivatkozott dichotómiái a „forró és a hideg társadalmak”-ról, vagy a „mozdulatlan és a felhalmozó történelem”-ről éppen az időhöz fűződő viszony ideáltipikus lehetőségeit próbálta számba venni.

hogyan kapcsolódnak egymáshoz a múlt/jelen/jövő kategóriái. Érdekes utalni Norbert Elias időről írott művének egyik fontos állítására, miszerint a múlt/jelen/jövő nem valamifajta mechanikus egymásutániségot jelölő kategóriák, hanem ez a három idő kifejezés szimultán van jelen az emberi tapasztalatokban (Elias 1990). Az időrendek fontos metaelméleti szerepet is betöltenek egy kultúra vonatkozásban, ezekre az időbeli rendekre építik fel magyarázósmáikat a történeti jellegű tudományok, hiszen meghatározott időbeli rendek csak bizonyos típusú történelmek elmesélését teszik lehetővé, másokat pedig kizárnak. Az időrendek ráadásul instrumentális is felhasználhatók, közvetlen politikai szerepre is szert tehetnek – képesek világosan jelezni az idő válságát, s ennek megfelelően állítják be a jövőt fenyegetőnek vagy éppen kíváncsnak, a múltat nosztalgikusnak vagy éppen rémületesnek.

Az átmeneti időszakok – a különböző időbeli rendek válsága, majd újraformálódása – meghatározott történelmi sorsfordulókhoz köthetők. Maga Hartog is számos, az időbeli rendszereket alapjaiban megváltoztató korszakokat vizsgál: a távoli csendes-óceáni szigetek archaikus társadalmának időtapasztalata, az ókori görögök időfelfogása, Szent Ágoston sokat idézett fordulata és a francia forradalom új időszámítása egyaránt elemzése tárgyaként szolgál. Ugyanakkor a könyv megírását mégis a jelent meghatározó idő-állapot (ezt nevezi „prezentizmus”-nak) megragadása inspirálta, ahhoz próbál fogalmi kapaszkodókat, elméleti előzményeket keresgélni. Ezen új időrend kiindulópontjaként két dátum – 1968, valamint 1989 – szolgált, amelyek megszüntették a múlt-jelen-jövő között fennálló folytonosságot, szakadékokat teremtve létrehoztak egy új időbeli rendszert. Hartog „átmenet-élménye” egyértelműen egy évszámhoz (1989-hez) és egy városhoz (Berlin) kapcsolódik. Amíg 1989 számára elsősorban az időrendek átalakulását jelentette – a forradalom jövőjét hordozó kommunista eszme bukását, illetőleg a különbözőfajta (archaikus és modern elemeket sajátosan ötvöző) fundamentalizmusok megjelenését⁴ –, addig Berlin volt Európában talán az a hely, ahol a különböző időbeli rendek egymásmelletisége a mindennapi élet minden pillanatát meghatározó érzéki tapasztalat volt.

*

4 Az idő jelenbeli válságát Hartog szerint két nagy, a múlttal sajátos viszonyt létrehozó intellektuális trend is jól mutatja. Egyrészt jól érzékelhető a „visszatérések” egyre gyorsuló ritmusa: vissza Kanthoz, vissza Marxhoz, Freudhoz, így szólnak a könyvcímek, azt a tapasztalatot tükrözve, miszerint valamilyen elméleti tradícióhoz vissza kell nyúlni a jelenből, hogy kapaszkodókra tegyünk szert. A másik nagy trend a különböző emlékezések nagy divatja, az olyan fogalmak szédítő karrierje, mint az „emlékezet-helyek”, vagy a „kulturális örökség”, az emlékművek körül fellángoló sokszor heves diskurzusok, vagy éppen a múlt különböző korszakaira irányuló, néha nehezen értelmezhető nosztalgikus érzések.

Az „átmenet” fogalma egyetlen időbeli rendet állít vizsgálatának középpontjába, mégpedig az idő változásának a pillanatait, amikor először elvész, majd átalakul a jövőhöz/múlthoz/jelenhez fűződő bizonyosság. Miképpen lehet megragadni azt a tapasztalatot, amelyet a résztvevők számára a korábban szilárd időrend megszűnése, egy átmeneti állapot megjelenése, s egy bizonytalan jövő anticipálása jelent? Milyen kognitív és szimbolikus eszközök állnak a szereplők, a társadalmi csoportok és a politikai hatalom rendelkezésre ahhoz, hogy reflektáljanak a korszakok változására?

Az idő válságának, a különböző idő-rendek között húzódó szakadék egyik legmélyebb elemzése, az átmeneti állapot fő szerkezeti elemeinek élesszemű bemutatása a neves német politikatörténész, Hannah Arendt nevéhez fűződik. Az eredetileg 1963-ban megjelent *A forradalom* című könyvében, illetőleg az 1954-ben *Múlt és jövő között* címmel kiadott politikai esszé-gyűjteményének címadó írásában Arendt három évszámon (1776 – 1789 – 1956) keresztül egy olyan forradalmi hagyományt próbál rekonstruálni, amely számára a „modern kor leglényegibb történetét jelenti”.

Arendt-et pontosan azok a kivételes állapotok érdeklik, amikor a váratlan és drámai események sajátos diszkontinuitásokat hoznak létre az idő addig homogén menetében, e köztes – átmeneti – világokban új és szokatlan időszerkezetek jönnek létre. Arendt több szinten is vizsgálja az „átmenetiség struktúráit”. Így bemutatja, hogy miképpen reagáltak az átmeneti korszakok átélői saját helyzetükre; mennyiben érezték a megfigyelők (vagy a professzionális idő-szakemberek, a történészek), hogy egy átmeneti korszak tanúi/tanúságtevői, s hogyan használták fel ezt az időszakot különböző politikai erők a későbbiek során a maguk hatalmi céljaik alátámasztására.

Az átmeneti időszakokban jelentkező, a mindennapi életben megszokottakhoz képest új tapasztalat-tartalmak leírására Arendt kidolgoz egy sajátos szótárat. Így egyebek mellett rámutat arra, hogy az átmeneti helyzetet, a változást – a történeti időben élő szubjektumok éppúgy, mint a korszakkal foglalkozó elméletírók – a folytonosság megszűnéseként, tehát egyfajta „szakadékként” (a generációs szakadék mintájára elnevezett „gap”-ként) értelmezik. E szerint a jelent egy áthidalhatatlan szakadék választja el a múlttól, nem pusztán változás ment végbe, hanem a történelem menete hirtelen újramezklődik, kibontakozik egy korábban ismeretlen, s elképzelhetetlennek tűnő történet⁵.

5 Ugyanakkor ez a radikalizmus, a múlttal való végleges szakítás csak az események során születik meg, hiszen például a forradalmak is eleinte helyreállításként, rekonstrukcióként kezdődtek, így tekintettek önmagukra. Ez a kettősség jelen van az események szereplőinek beállítódásaiban – akiket az a hit mozgatta, hogy vissza kell állítani a dolgok rendjét, vissza kell térni a régi időkhöz, s csak fokozatosan ismerték fel a restauráció lehetetlenségét, s ragadta el őket – egy olyan ponthoz érkeve, ahonnan már nem volt visszatérés – az újdonság óriási pátozsa.

Egy másik jellegzetes, az átmeneti helyzeteket meghatározó kognitív tapasztalat a történések sűrűségére, az események felgyorsulására vonatkozik. Levi-Strauss elméletét érdemes ezen a ponton felidézni, aki a „hideg vagy mozdulatlan történelemmel szembeállított” „forró történelem” korszakairól beszél, amelyekben a társadalmi rendszer hőfokai közötti jelentős különbségek jönnek létre, s – akár egy gőzgép esetében –, ebből jön létre a változáshoz szükséges energia. Egy másik, ide kapcsolódó fogalom – a „korszak eseménygazdagsága” – jól mutatja, hogy különböző társadalmak, csoportok meglehetősen eltérő módon élik át saját időbeliségüket. Hartog is felemlíti Chateaubriand alakját, ennek a tapasztalatnak egy korai, de jellegzetes megszólaltatóját; *Emlékiratainak* egyik híres mondata – „a történelmet kocsiban kellene írni” – jól szemlélteti a francia forradalomban létrejövő új időszemléletet.

Az átmenetiség sok szállal kapcsolódik az aktivitás/aktivizmus problémájához, hiszen az idők válsága nem csak az idő-tapasztalatot definiálja újra, hanem a valósághoz fűződő viszonyt is; a valóság úgy jelenik meg, mint ami lerombolható és újra felépíthető. (Az avantgarde művészeti mozgalmak jellegzetes időfelfogása is ehhez a tapasztalathoz kapcsolható.) Az átmenetiség, mint sajátos időbeli rendszer értelmezésekor Arendt éppen ezért szentel különös figyelmet a gondolkodás és a cselekvés viszonyrendszerének. Elemzése szerint a hagyományozódás, a hagyományalkotás problémája különösen élesen jelentkezik a történelemben egyedülálló köztes pillanatokban, amelyek kívül állnak az időn, a múlthoz már nem lehet visszanyúlni, a jövő pedig még nem látszik. Ezt az átmeneti korszakot – a kortársak felismerése szerint is – a „már nem” és a „még nem” létező dolgok határozzák meg. E köztes helyzetből fakadó bizonytalanság jelentős hatást gyakorol a cselekvésre, mivel az átmeneti időszakokban nem léteznek olyan minták, amelyek a cselekvéseket irányítanák, amelyeket utánozni lehetne. Hartog példája az új időbeli rend legfőbb megtestesítője, Napóleon, aki terveiben és cselekvéseiben mintha önmagát is próbálná megelőzni, ám eközben mégis Plutarkhosz hőseire figyelt, s önmaga köré is felépített egy fiktív genealógiát.

*

Állíthatjuk gondolkodásunk középpontjában a sajátos, az átmenettel összefüggő „időbeli rendeket”. Leírhatjuk a különböző időrendek küzdelmét, akár a magyar történelem különböző korszakaiból kiválasztott jellegzetes példákon keresztül. Ugyanakkor az „átmenet”, az „ideiglenesség”, a „már nem” és a „még nem” közötti állapot, „a köztes helyzetből fakadó bizonytalanság” mintha nem csupán történeti diskurzusok bevett fogalmai volnának, hanem a jelenbeli életünk feltételrendszerét meghatározó időrendnek is leglényegibb magvát jelentenék.

Irodalomjegyzék

- Clifford, James (1997). *Routes. Travel and Translation in the Late Twentieth Century*. Cambridge: Harvard University Press.
- Elias, Norbert (1990). Az időről. In Gellériné: Lázár Márta (szerk.) *Időben élni* (pp. 15–47). Budapest: Akadémiai.
- Fukuyama, Francis (1992). *A történelem vége és az utolsó ember*. Budapest: Európa.
- Hann, Christopher (szerk.) (2002.) *Postsozialismus. Transformationsprozesse in Europa und Asien aus ethnologischer Perspektive*. Frankfurt – New York: Campus.
- Hartog, Francois (2006). *A történetiség rendjei. Prezentizmus és időtapasztalat*. Budapest: LHarmattan Kiadó.
- Huntington, Samuel P. (1998). *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása*. Budapest: Európa.
- Niedermüller Péter – Horváth Kata – Oblath Márton – Zombory Máté (szerk.) (2008). *Sokféle modernitás. A modernizáció stratégiái és modelljei a globális világban*. Budapest: LHarmattan Kiadó.
- Turner, Victor (1997). Átmenetek, határok és szegénység: a communitas vallási szimbólumai. In Bohannan, Paul et al. (szerk.). *Mérföldkövek a kulturális antropológiában* (pp. 675–711.). Budapest: Panem.
- Turner, Victor (2002). *A rituális folyamat: struktúra és antistruktúra*. Budapest: Osiris.